

cizye kelimeleri çok defa karıştırılmış ve birbirinin yerine kullanılmıştır. Resmî belgelerde dahi bu terimin her iki anlama da geldiği ve daha çok kişilerden alınan vergiyi ifade ettiği görülmektedir. Cizye yerine haraç denilmesi özellikle halk arasında yaygındır; bazan da bunun aksi söz konusu idi (Barkan, *Kanunlar*, s. 295). Bu kavram karışıklığının sadece Osmanlı döneminde değil, İslâmiyet'in ilk yayılış yıllarından itibaren daha eskiden de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemlerde haraç vergisinin toprak cizyesi (cizyetü'l-arz) ve cizyenin de baş haracı (harâcü'r-ruûs) olarak tanımlandığı görülmektedir.

Haraç vermekle yükümlü olan gayri müslimler ve yıllık vergiye bağlanmış tâbi ülkeler "haraçgûzâr" terimiyle tanımlanmaktadır. Ragusa (Dubrovnik), Eflak-Boğdan ve Erdel (Transilvanya) gibi devlete bağımlı haraçgûzâr hıristiyan beyliklerin verdikleri yıllık vergi de Osmanlı kaynaklarında haraç (harâc-ı maktû') olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu şekilde adlandırılmasına rağmen zikredilen vergi özünde haraç değil, İslâm hukukundaki anlaşma ile belirlenen müşterek vergi veya diğer bir ifadeyle "ber-vech-i maktû'" cizyedir. Bu şekilde kişi yerine topluluk üzerinden cizye alma uygulaması devletin kendi tebaası olan gayri müslimler için de söz konusuydu. Dolayısıyla devrin kaynaklarında haraç diye tanımlanan bu verginin teorik anlamda haraç konusunun dışında mütalaa edilmesi gerekir (bk. HARAÇGÛZÂR).

Osmanlı toprak rejiminin zaman içinde geçirdiği safhalar konunun izahı açısından önem taşımaktadır. XVI. yüzyılın ortalarında Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin çabalarıyla hukukî açıdan büyük ölçüde şekillenen sisteme göre topraklar öşrî arazi, harâcî arazi ve örfî arazi olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan öşrî arazi fethedilen yerlerden müslümanların, harâcî arazi ise gayri müslimlerin tasarruflarına veya mülkiyetlerine verilen topraklar için kullanılmaktaydı. Bu araziler üzerinde, söz konusu kişilerin alım satım dahil her türlü tasarruf hakları vardı ve öldükleri zaman diğer mal ve mülkleri gibi bu topraklar da vârislerine intikal ediyordu; bu noktadan hareketle haraç çocuk, kadın, erkek ayrımı yapılmaksızın araziye sahip olan kişilerden alınır.

Harâcî arazinin müslüman bir şahsın eline geçmesi durumunda dahi yeni mâlik eskiden olduğu gibi haracını ve ispen-

çesini ödemeye devam eder. Zira haraç mutasarrıfa değil toprağa bağlı bir vergidir; dolayısıyla müslümanın eline geçmesiyle durumu değişmez. Halbuki cizye farklıdır; mükellef İslâmiyet'i kabul ederse bu vergiyi ödemekten kurtulur. Hicaz ve Basra eyaletleri öşrî; Sayda, Halep, Bağdat, Musul, Yemen, Trablusgarp ve Bingazi harâcî arazi idi (Abdurrahman Vefik, s. 47). Osmanlı sınırlarına dahil edildikten sonra timar ve zeâmet sisteminin uygulanmadığı bu topraklar eski usulleri üzere bırakılmış ve mâlî konularda buralara müdahalede bulunulmamıştı. Söz konusu yerlerin dışında kalan topraklarla zaman içinde sahipsiz kalan öşrî ve harâcî toprakların bir bölümü ise askerî ihtiyaçlar sebebiyle mîrî araziye dönüştürülmüştü.

Haraç konusunu yakından ilgilendiren bir diğer husus mîrî arazi rejimidir; zira bu arazinin aslı harâcî arazidir. Osmanlı toprak sisteminde çok önemli bir yer tutan ve "arâzî-i memleket" de denilen mîrî arazide toprağın mülkiyeti beytül mâle yani devlete aitti. Bu sistemin geliştirilmesindeki başlıca etkenler, harâcî arazi gibi bu toprakların da sahiplerine mülk olarak verilmesi halinde, vereseler arasında bölüşülme sonucu hisselerin her birine ayrı ayrı haraç tahakkuk ettirilmesi doğuracağı güçlüklerle timar sisteminin doğuracağı güçlüklerle timar sisteminin. Bundan dolayı arazinin mülkiyeti devlete ait olmuştur. Araziyi kullanan çiftçiler elde ettikleri ürünün harâc-ı mukâsemesini veya toprağın harâc-ı muvazzafını vermekle yükümlüydüler. Harâc-ı muvazzaf veya harâc-ı mukâtaada arazinin durumuna göre dönüm başına belirli bir yıllık verginin tahsili esastı; yılda birkaç defa mahsul alınsa dahi harâc-ı muvazzafın tekrar talep edilmesi söz konusu değildi. Buna karşılık arazi işletilmese de toprak sahibi haracını vermek zorundaydı. Bu vergi naktan, aynı veya hizmet şeklinde ödenirdi; mîrî araziden harâc-ı muvazzaf olarak çift vergisi alınır.

Mîrî araziden alınması gereken harâc-ı mukâsemeye Osmanlı vergi hukukunda öşür denilmektedir. Ancak bunun, şeriatla toprak sahiplerinin vermekle yükümlü oldukları zekât çeşidi öşürle herhangi bir ilgisi yoktur. Bu durum, yani timarlı sipahinin reâyâdan aldığı verginin aslında öşür değil haraç olduğu Ebüssuûd Efendi tarafından çok açık bir şekilde ifade edilmiştir (Akgündüz, I, 176). Öte yandan her iki verginin tahsil oranları da konuyu açıklığa kavuşturmaktadır; harâc-ı mukâseme karşılığı alınan öşürde

vergi oranı % 10 ile % 50 arasında değişirken zekât çeşidi öşürde bu nisbet % 5 veya % 10'dur (ayrıca bk. ÖŞÜR). Bu vergi genelde ürün olarak tahsil edilir, bazan da bedel-i öşür adıyla nakten alınır. Mîrî arazi kullanımında gayri müslimler de müslümanlar gibi tasarruf haklarına sahipti. Dolayısıyla bütün tebaa ekip biçtiği mîrî arazinin harâc-ı mukâseme veya harâc-ı muvazzafını vermekle yükümlüydü. Bu topraklar mahiyet itibarıyla harâcî arazi olduğundan Osmanlı vergi hukukunun temelini harâcî araziden alınan vergiler meydana getiriyordu. Uygulamada bu iki verginin ülkenin birçok yerinde müslüman ve zimmîlerden eşit oranlarda tahsil edildiği görülür. Ancak müslüman ve gayri müslimlerden farklı oranlarda alındığı da oluyordu.

1669'da Girit'in fethinden yaklaşık bir yıl sonra yapılan tahririn defteri, haracın tarh şeklini ve belki de harâcî arazinin en son kayıtlarını gösteren önemli bir belgedir. Kandiye kanunnâmesine göre gayri müslimlerden tahsil edilecek harâc-ı mukâseme ürünün % 20'sidir. Yılda iki defa ürün alınması durumunda haraç da mükerreren alınıyordu. Öte yandan bağ ve meyve bahçelerinin her cerbî için konulan 10 dirhem-i şer'î (Ebüssuûd Efendi'nin hesabına göre 42 akçe) harâc-ı mukâtaanın toprak işlenmeye de ödenmesi gerekiyordu. Buradaki harâcî arazi sahipleri, arazileri üzerinde satmak dahil her türlü tasarruf hakkına sahiptiler ve öldüklerinde toprakları vârisleri arasında paylaşılabilirdi. Kanunnâmede ayrıca, sahibinin işlemeyip terkettiği arazinin başka birine kiralanarak haracının aynı şekilde alınmasına devam edileceği belirtilmekteydi. Yeni fethedilen yerler vergilendirilirken yapılan işe bir meşruiyet temeli sağlamak amacıyla bunun Hulefâ-yi Râşidîn uygulamalarının ve İslâm hukukunun bir gereği olduğu açıklanıyordu. Bunun dışında fethedilen yerlerdeki gayri müslimlerin ödeme zorluklarının ve mâlî sıkıntılarının da göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kıbrıs'ın fethinden hemen sonraya ait bir kanunnâmeden bazı eski vergilerin kaldırıldığı öğrenilmektedir. Eğer fethedilen yer bir müslüman ülkenin toprağı ise genellikle önceden alınan haraç miktarı değiştirilmeyordu.

Gayri müslimlerden alınan haraç, arazinin verimine ve ziraatın türüne göre bir takım değişiklikler gösterebiliyordu. Meselâ bir bağda her 100 üzüm asmasından Birecik bölgesinde 2 ve Malatya böl-

gesinde 3 akçe alınırken bu rakam Arap ülkelerinde 4, 6, 8, hatta 10 akçeye çıkarılıyordu; yine koz ağacından İstanbul'da alınan vergi ürünün yarısı iken Şam eyaletinde ağaç başına 2 akçeydi. Birecik ve Halep'te dört incir ağacından 1 akçe, Azâz sancağında her 100 ağaçtan 16 akçe tahsil ediliyordu. Araziden alınacak haraç miktarının tesbiti mahsulün yetişip olgunlaşmasından sonra yapılırdı. Meselâ bağ haracı denilen üzümün vergisi hemen hemen ülkenin her yerinde bağ bozumunda, zeytinin haracı da ürün tamamen yetişip ağaçlar sililmeye yüz tuttuğunda toplanırdı. Dolayısıyla farklı ürün ve meyvelerin değişik zamanlarda olgunlaşması, haracın miktarının belirlenmesinin de farklı zamanlarda yapılmasını gerektiriyordu. Bu sebeple mahsul olgunlaşmadan haracının tesbit edilmemesi için ilgililer zaman zaman uyarılmaktaydı.

Bazı gayri müslimler haraç vergisinden muaf tutulmuştur. Bunlar arasında metropolitler, voynuklar, martoloslar, kale tarmiri vb. hizmetleri karşılığında bazı gayri müslim müsellemeler, derbenciler, maden ve taş ocaklarında çalışanlarla oğulları, Eramişeva, Vidin ve Semendire gibi yerlerde kale ve sınır karakollarında koruculuk yapan Eflaklılar sayılabilir. Eflaklılar savaş zamanlarında ordunun geri hizmetlerinde istihdam edilirdi. Bunlar şer'î ve örfî bütün vergilerden muaf olup yetişkinlerinden "Eflâkiye âdeti" adıyla yılda 1 filori alınırdı. Voynuklar da haraç, ispençe, öşür, öşr-i kovân, resm-i hınzır gibi vergilerden muafittir. Ancak 100 koyunun üzerindeki koyunlarının ve baştına adlı çiftliklerinin dışında tasarruf ettikleri sipahi timarlarına dahil olan yerlerin öşür ve sâlâriyelerini vermek durumundaydılar. Bunun dışında, muafiyet karşılığı olarak kendilerinden istenilen görevleri yerine getirmediği takdirde haraç, öşür ve diğer vergileri hesaplanarak bunlardan tahsil edilirdi. 1839'da Tanzimat'la beraber vergi eşitliği getirildiğinden bütün muafiyet ve imtiyazlar kaldırıldı. Bu durum imtiyazlı ve muaf zümrelerin tepkilerini çekmiş ve memnuniyetsizliklerine sebep olmuştur.

Tarhedilenden fazla vergi toplanmasının veya çeşitli masraflar yüklenmesinin halkı bıktıracağı ve devletten soğutacağı endişesi kanunnâmelerde "üşendirme" tabiriyle ifade edilmekteydi. Öte yandan bazı sipahilerin haraç konusunda yolsuzluk yaptıkları da oluyor, meselâ gayri müslimlerin baştinalarına tasarruf ettiklerinde kendilerinden haraç ve ispençe istendiği zaman bunu vermeyip halka

yükleme gibi kanun dışı yollara saptıkları görülüyordu (Barkan, *Kanunlar*, s. 295).

BİBLİYOGRAFYA :

Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid (nşr. Halil İnalıcık), Ankara 1954, s. XX; *Tevârih-i Âl-i Osmân* (haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 27, 57; *Oruç Beğ Tarihi* (nşr. Atsız), İstanbul [1972], s. 74, 119; *Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osmân: 1299-1523* (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 147, 169; *Kânünnâme-i Sultânî ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî* (nşr. R. Anhegger – Halil İnalıcık), Ankara 1956, s. 39-40, 65-66, 76-78; "Osmanlı Kanunnâmeleri", *MTM*, I/1, İstanbul 1331, s. 50-51, 109; *I. Selim Kânünnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları* (haz. Selâmî Pulaha – Yaşar Yücel), Ankara 1988, s. 25-26; *Kitâbu Mesâlih-i'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn* (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1980, s. 69-73; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (haz. Midhat Sertöğlü), İstanbul 1992, s. 8, 76-78; Selânikî, *Târih* (İpşirli), I, 1992, II, 544, 594, 767, 786, 831; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, s. 55-58; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-uukûât*, İstanbul 1327, III, 101; J. Porter, *Turkey: Its History and Progress*, London 1854, II, 209-211, 213; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, s. 47, 295; Barkan, *Kanunlar*, tür.yer.; a.m.f., "Öşür", *İA*, IX, 485; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahillileri*, İstanbul 1990-94, I-VIII, tür.yer.; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 158-159; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 319-321, 333-334, 348-349; Halil İnalıcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954, s. 154-156, 173-174, 223-224; a.m.f., "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 38-41; a.m.f., "Cizye: Osmanlılar'da", *DİA*, VIII, 45-48; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, s. 26-27; a.m.f., "Arazi", *DİA*, III, 344-345; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 52-58; Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1986, s. 9, 11, 15-16, 31-33, 75-77, 79, 87, 114-120; a.m.f., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *TTK Belleten*, LV/213 (1991), s. 376, 381-386; Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s. 58-88; Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (trc. Şinasi Altundağ), *TTK Belleten*, VIII/32 (1944), s. 608, 617-619, 621; M. P. Guboğlu, "Le tribut payé par les principautés roumaines à la porte jusqu'au début du XVIe siècle", *İFM*, XLI/1-4 (1985), s. 97-143; M. Maxim, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflâk-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı İktisadî ve Malî Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *TTK Bildiriler VII* (1973), II, 557, 562-566; a.m.f., "XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Akçenin Devalüasyonu ve Eflâk-Boğdan'ın Haracı Üzerindeki Etkisi", a.e. *IX* (1988), II, 1001-1009; Pakalın, I, 71-74, 98, 734-737; Ebül'ulâ Mardin, "Harâc", *İA*, V/1, s. 222-225; Cengiz Orhonlu, "*Kharâdj*", *Eİ²* (İng.), IV, 1053-1055; Feridun Emecen, "Baştına", *DİA*, V, 135-136; a.m.f., "Çift Resmi", a.e., VIII, 309-311.

DİA

HARAÇGÜZÂR

(خراجگذار)

Osmanlılar'da haraç verme mükellefiyetini ifade eden bir tabir.

Genel olarak haraç vermeye yükümlü Osmanlı tebaası gayri müslimler için kullanılan bu tabire bazı kaynaklarda **cizye-güzâr** şeklinde de rastlanır. Osmanlılar'da haraç veya cizye ödeyen gayri müslimleri belirtme amacının yanı sıra bu tabir, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kabul eden ve her yıl belirli bir vergi (maktû) ödeyen hıristiyan beylik, devlet ve ülkeleri ifade eden bir anlam kazanmıştır. Bilhassa bu sonuncusu, bütünü cizye ve haraç mükellefi gayri müslim tebaayı içine alan ilkinе göre, bağlı hıristiyan beylikler ve devletler hukuku çerçevesinde (dârülahd) özel bir kavram haline gelmiştir. Bununla birlikte kelimenin mâna itibarıyla ortaya çıkışı, zimmî hukuku içerisinde aynı temel anlayıştan kaynaklanmıştır.

Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılar'da da barış şartları ile hâkimiyeti kabul eden gayri müslim devletler, bunun bir sembolü olmak üzere belirli bir meblağı (ber-vech-i maktû) vergi olarak göndermek zorundaydılar. Osmanlılar'da bu şekilde yıllık olarak verilen vergiler "harâc-ı umûmî" adı altında anılmış, vergi veren memleket de "haraçgüzâr" diye nitelendirilmiştir. Bu tür verginin İslâm hukukunun teorisi içerisinde haraçtan ziyade cizye kategorisinde bulunduğu anlaşılmaktaysa da uygulamada toplu bir miktar üzerinden vergi alınması devletlerarası bir özelliği yansıttığı için klasik dönem Osmanlı vergi sistemi pratiğinde az kullanılan haraç terminolojisi çerçevesinde yerini bulmuş görünmektedir. Dârülahd sayılan ve geçici bir durumu gösteren bu statüyü haiz devletler belirli bir vergi dışında muhtar bir yapıya sahipti ve bunların iç idarelerine herhangi bir müdahale söz konusu değildi. Ancak karşı bölgelerdeki düşmanlarının saldırıları olursa himaye görürlerdi; halkı da müslüman toprağındaki zimmî tebaa ile aynı haklara sahip bulunurdu. Bunun yanı sıra hâmilik vasfını haiz olmayıp dârülharp telakki edilen, fakat savaşlar sonunda mağlûp olarak bir anlaşma yapmak zorunda kalan ve barış şartlarına göre belirli bir süre için haraç ödemeyi kabul eden devletler de haraçgüzâr sayılmakla birlikte (Selânikî, I, 12) statü olarak tâbi devletlerden farklı bir